

Massa en woningbouw, een historisch perspectief

Sinds het midden van de negentiende eeuw staan de begrippen massa en woningbouw direct met elkaar in verband. In Engeland en later in Duitsland bouwden progressieve industriëlen rond 1850 nieuwe woonwijken naast de fabriekscomplexen, buiten de hoge bevolkingsconcentraties van de stad. Zij hielden hiermee de prijsbepaling van de woningen, maar ook de mobiliteit en strijdbaarheid van de arbeiders in de hand. Tegelijkertijd boden deze nederzettingen een goede bescherming tegen epidemieën, smog en de zogenaamde 'sociale ziekten'. Huisvesting van de fabrieksarbeider werd een strategisch, politiek instrument om sociale conflicten te voorkomen en de produktiviteit te verhogen. Deze nederzettingen groeiden echter op den duur uit tot volledige fabriekssteden, met dezelfde condities die men had willen vermijden.

Het ontstaan van de moderne maatschappijvorm en het industriële tijdperk ging gepaard met een explosieve groei van de westerse metropolen. Tussen 1870 en 1900 verdubbelde bijvoorbeeld de bevolking van de Duitse steden. De industriële revolutie opende het technisch perspectief op standaardisatie en massaproductie. De arbeidersbewegingen zetten de standaard voor politieke invloed van de anonieme mensenmassa.

Deze turbulente ontwikkelingen zorgden voor totaal nieuwe condities voor het denken over de stedelijke samenleving en de vorm van de stad. De relatie tussen stad en platteland, de schaal van stadsontwikkeling, de economische onderbouwing maar ook de architectonische verschijningsvorm van de nederzettingen vormden de aanleiding tot vooral ideologisch tegengestelde visies. Huisvesting van de nieuwe arbeidersmassa speelde echter telkens een cruciale rol. De stedelijke massa was ontstaan.

De expansie van de grote moderne steden veroorzaakt in bepaalde – en met name in het centrum gelegen – gebieden een kunstmatige, vaak enorme waardevermeerdering van de grond; wat daar gebouwd is, drukt de waarde van de grond in plaats van deze te verhogen, omdat de gebouwen niet langer beantwoorden aan de veranderde omstandigheden. Ze worden afgebroken en vervangen door andere. Dit gebeurt vooral met arbeidershuizen in het centrum, waarvan de huren nooit, of slechts zeer langzaam, boven een bepaald maximum uit kunnen komen, zelfs niet al worden zij zo veel mogelijk volgestopt. Ze worden gesloopt en in hun plaats worden winkels, warenhuizen en openbare gebouwen neergezet. (...) Het gevolg is dat arbeiders uit de centra van de steden worden weggedrukt naar de buitenwijken en dat arbeiderswoningen en kleine huizen in het algemeen schaars en prijzig worden en dikwijls in het geheel niet meer te krijgen zijn. Want onder deze omstandigheden bouwt de bouwindustrie slechts bij uitzondering arbeiderswoningen, aangezien het bouwen van duurdere woningen haar een veel betere speculatiemogelijkheid biedt.¹

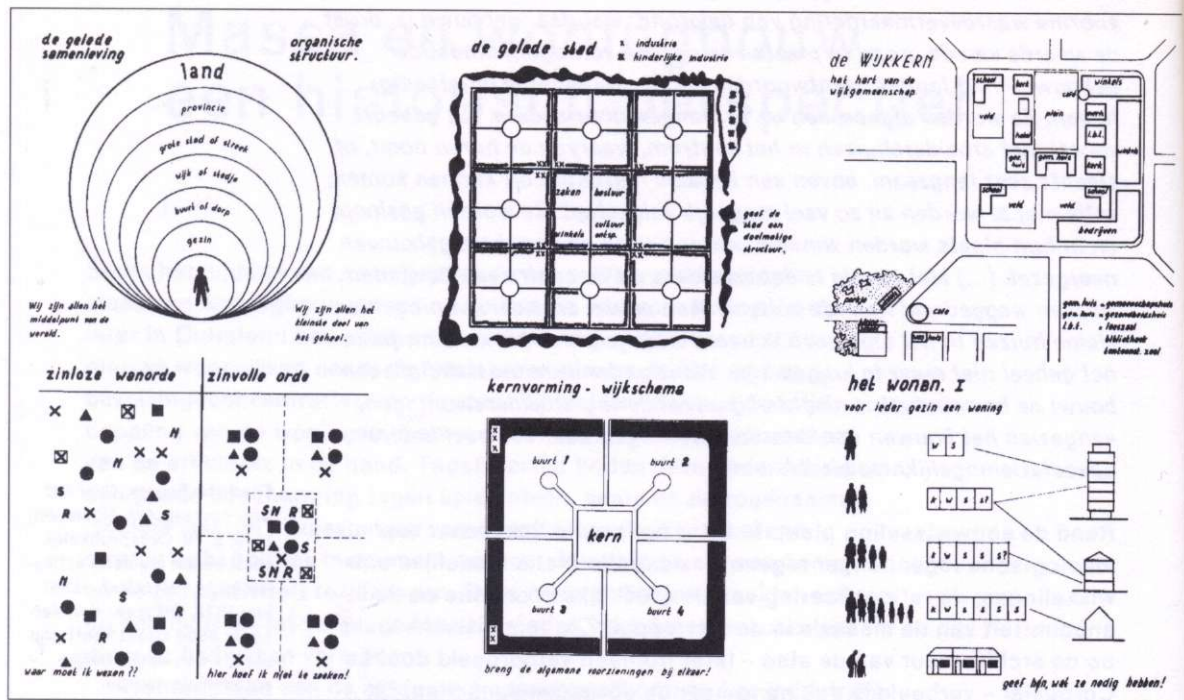
Rond de eeuwwisseling plaatste Sitte het begrip 'gemeenschap' als ideologische tegenhanger tegenover de realistische stedelijke ontwikkelingen; de rationalisering van de stedelijke economie en de anonimiteit van de massa's in de metropool. Zijn romantische visie op de architectuur van de stad – later ironisch veroordeeld door Le Corbusier – verbeeldde een hang naar de dorpsgemeenschap. Hij poogde de pittoreske architectuur een nieuwe plaats te geven binnen de processen van stedelijke groei.

Later verschenen meer analytische benaderingen van de stadsontwikkelingen en nieuwe stadsmodellen. Howard ontwikkelde in 1898 de voorloper op het model dat in zijn bekende boek uit 1902, *Garden cities of tomorrow*, werd gepresenteerd. De tuinstad werd als 'derde magneet' en oplossing gelanceerd in het dilemma van de keuze tussen stad en platteland. Het voorstel had een sterk schematisch karakter, waarin echter zowel in economische, sociale, als stedenbouwkundige zin een brede onderbouwing besloten lag. De stedelijke massa werd een planologisch gegeven.

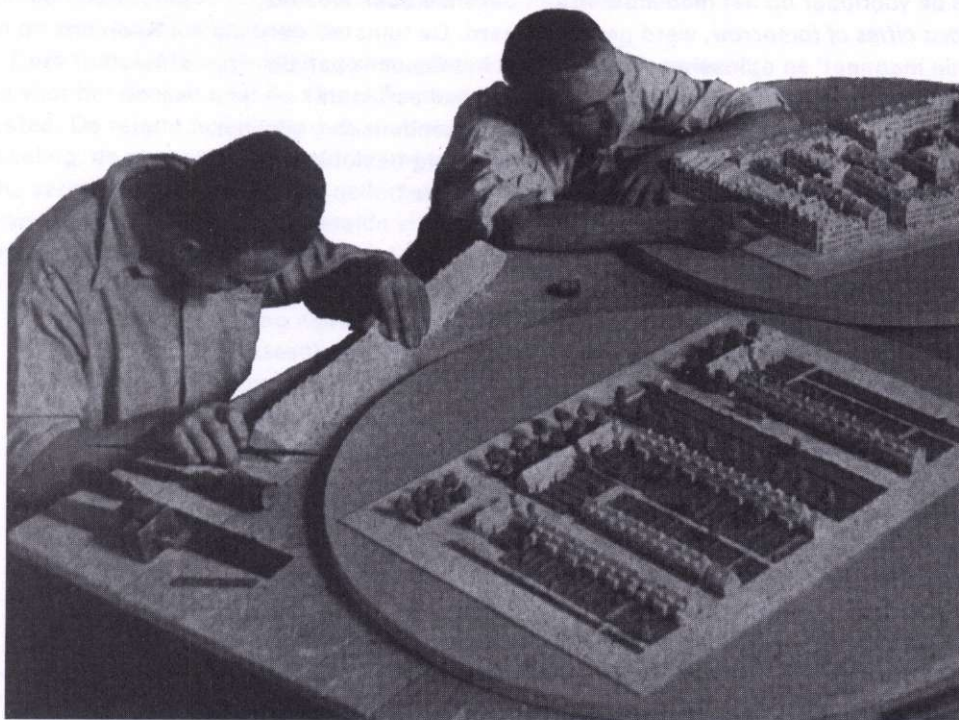
Stelt u zich eens voor, geachte lezer, een gebied met een oppervlakte van 2400 ha, dat thans nog geheel agrarisch is en op de vrije markt is gekocht voor £ 40 per 4000 m², dus totaal £ 240.000. We stellen ons voor dat het geld voor de aankoop is bijeengebracht met hypotheekbrieven met een rente, gemiddeld niet hoger dan 4%. Het terrein met opstal- en staat op naam van vier mannen die een verantwoordelijke positie bekleden, mannen wier rechtschapenheid en eerlijkheid algemeen erkend worden. Zij beheren het, in de eerste plaats als zekerheid voor de houders van de pandbrieven en in de tweede plaats voor de mensen van Garden City, de magneet van stad en land, die erop gebouwd zal worden. Een wezenlijk onderdeel van het plan is, dat alle pachtgelden die gebaseerd zullen worden op de jaarlijkse waarde van de grond, aan de beheerders zullen worden uitbetaald, die, na verrekening van rente en amortisatiefonds, het saldo zullen overdragen aan de Centrale Raad van de nieuwe gemeente. Deze gelden zal de raad gebruiken om te zorgen voor het inrichten en onderhouden van alle noodzakelijke publieke faciliteiten, zoals wegen, scholen, parken, enzovoort.²

1
Friedrich Engels, *Over het woningvraagstuk*, Nijmegen, 1970, p. 19. Oorspronkelijk verschenen als serie artikelen in de *Volkstaat*, vanaf juni 1872. Dit meer dan een eeuw oude citaat heeft nog steeds een opmerkelijke actualiteitswaarde.

2
Ebenezer Howard, *Garden cities of tomorrow*, Londen, 1970, p. 50; oorspr. *Tomorrow a peaceful path to real reform* en later *Garden cities of tomorrow*, 1902.



Samenleving en stad volgens de groep Opbouw, ca. 1946



'Zelfwerkzaamheid van de moderne mens', afbeelding uit A. Bos, De stad der toekomst, de toekomst der stad

Na de Tweede Wereldoorlog vroeg het woningvraagstuk opnieuw de volle aandacht. De volkshuisvestingsproblematiek werd tijdens de Wederopbouw in Nederland in samenhang gebracht met een 'vormgeving' aan het collectief van de samenleving. De Wederopbouw was van zowel materiële als ethische aard. De planning en architectuur van de stad speelden hierin vanzelfsprekend een centrale rol. De moderne stedenbouw berustte op de mentale constructie van een ideale samenleving. De sociale structuren van de gemeenschap werden benoemd en als hoeksteen vastgemetseld in een sociaal-maatschappelijk beleid.

De specifieke architectuur van de stad zou deze mentale, sociale structuur van de stedelijke gemeenschap zichtbaar moeten maken. Het werk van Bakema en Stam-Beese uit de groep Opbouw is hiervoor exemplarisch. Impliciet schuilde hierin het psychologisch axioma ten aanzien van de verschijningsvorm van de architectuur. De architectuur zou werkelijk in staat zijn het sociaal bewustzijn van de waarnemer te beïnvloeden en zo bij te dragen aan de totstandkoming van het samenlevingsideaal. De stadsbewoner werd her-opgevoed.

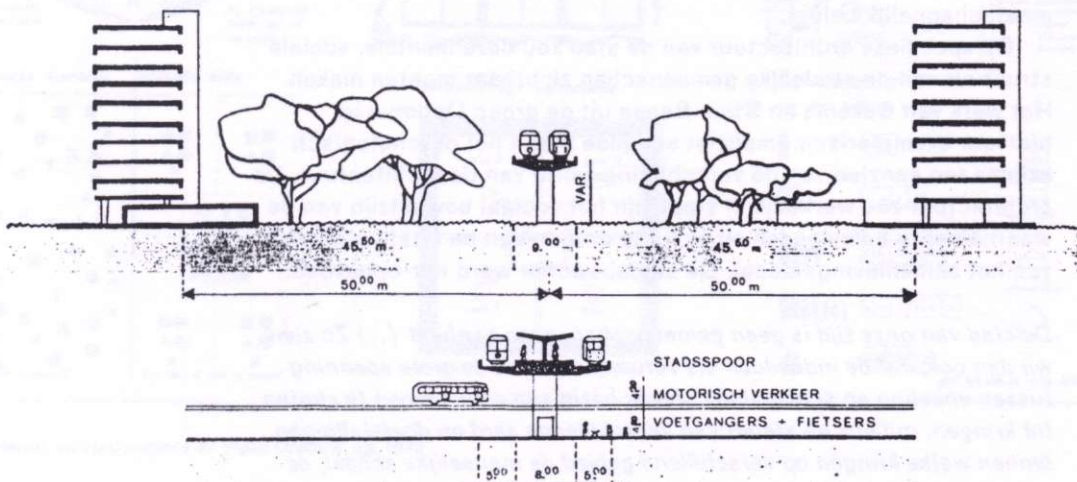
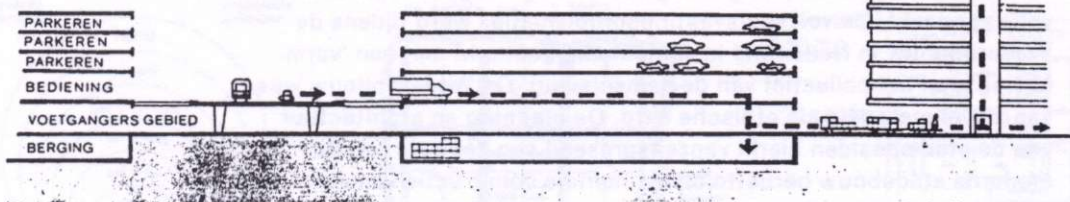
De stad van onze tijd is geen gemeenschap, geen eenheid. (...) Zo zien wij dan ook, dat de individuen als verweer tegen de te grote spanning tussen enkeling en stadsgeheel steeds bezig zijn zich aaneen te sluiten tot kringen, milieus en sferen van verschillende aard en doelstellingen, binnen welke kringen op verschillend gebied de menselijke schaal, de overzichtelijkheid en de begrijpelijkheid, nodig voor alle leven in gemeenschap, wordt hervonden.

Wij ontdekken dan in de eerste plaats een reeks van concentrische cirkels om het individu binnen het stadsgeheel: de woning, de buurt, de wijk en het stadsdeel. Deze concentrische cirkels worden weer doorsneden door wat zich voor de volwassenen vormt om zijn beroepsbezigheden en om zijn vrije tijd; voor het kind om zijn schoolleven en om zijn spel.³

3

A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam, 1946, p. 39.

GOEDERENCIRCULATIE



Doorsnedes infrastructuur Bijlmermeer, 1965

Omslag tijdschrift Amsterdamse federatie woningbouwverenigingen, 1968



Het planningsproces van de volkshuisvesting had bestuurlijke en stedenbouwkundige instrumenten nodig om aan de politieke beloften van de sociaal-democratische samenleving te kunnen voldoen. De stedelijke programma's werden volgens de dogma's van de CIAM uiteengegrafeld in homogene, monofunctionele onderdelen; een vorm van decompositie van de stad om haar beheersbaar te maken. De afzonderlijke delen vormden de basis voor een rationele organisatie van de stad, waarin ruimtelijk en functioneel homogene onderdelen binnen een totaalplan geïsoleerd van elkaar werden gerealiseerd. In ontzagwekkende, legale planningsprocedures werd de architectuur van de stad gereduceerd tot een politiek en economisch haalbaar produkt. De organisatie van de bevolkingsmobiliteit en infrastructuur was van doorslaggevend belang in de planopzet. Een gerationaliseerde planningsmethode ging samen met grootschalige, geïndustrialiseerde systeembouw; het stedelijk 'montageproces' van Hilberseimers *Grossstadt* in praktijk gebracht. Het ultieme voorbeeld is natuurlijk de planning en realisatie van de Bijlmermeer in Amsterdam-Zuidoost. De wijk vormt een grotesk monument voor deze vorm van centrale planning uit de periode van hoogconjunctuur van de nationale economie.

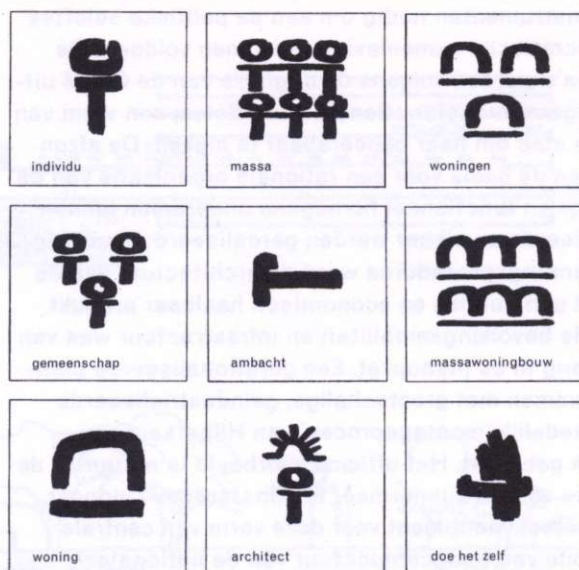
De overheid nam de taak van de volkshuisvesting op zich en bouwde tevens een verfijnd netwerk van sociale voorzieningen op binnen een cultus van economische vooruitgang. De stedeling werd slechts zijdelings gerepresenteerd in kwantitatieve eenheden zoals woningbezetting, woningdichtheid en wijkomvang. De stadsbewoner werd genummerd en verzorgd.

De stadsspoorlijnen bedienen het gehele gebied zodanig, dat alle bestemmingen op loopafstand van de stations liggen. Daartoe:

- a. zijn de stations ontworpen op onderlinge afstanden van 700 m tot 1 km;*
- b. liggen de bestemmingen binnen een strook van max. 800 m ter weerszijden van de lijnen;*
- c. wordt de stadsuitbreiding zo ingericht, dat de concentraties in bebouwing alsmede de centra rond de stations liggen;*
- d. geldt de norm, dat 80% van de woningen binnen een straal van 500 m van de stations liggen.⁴*

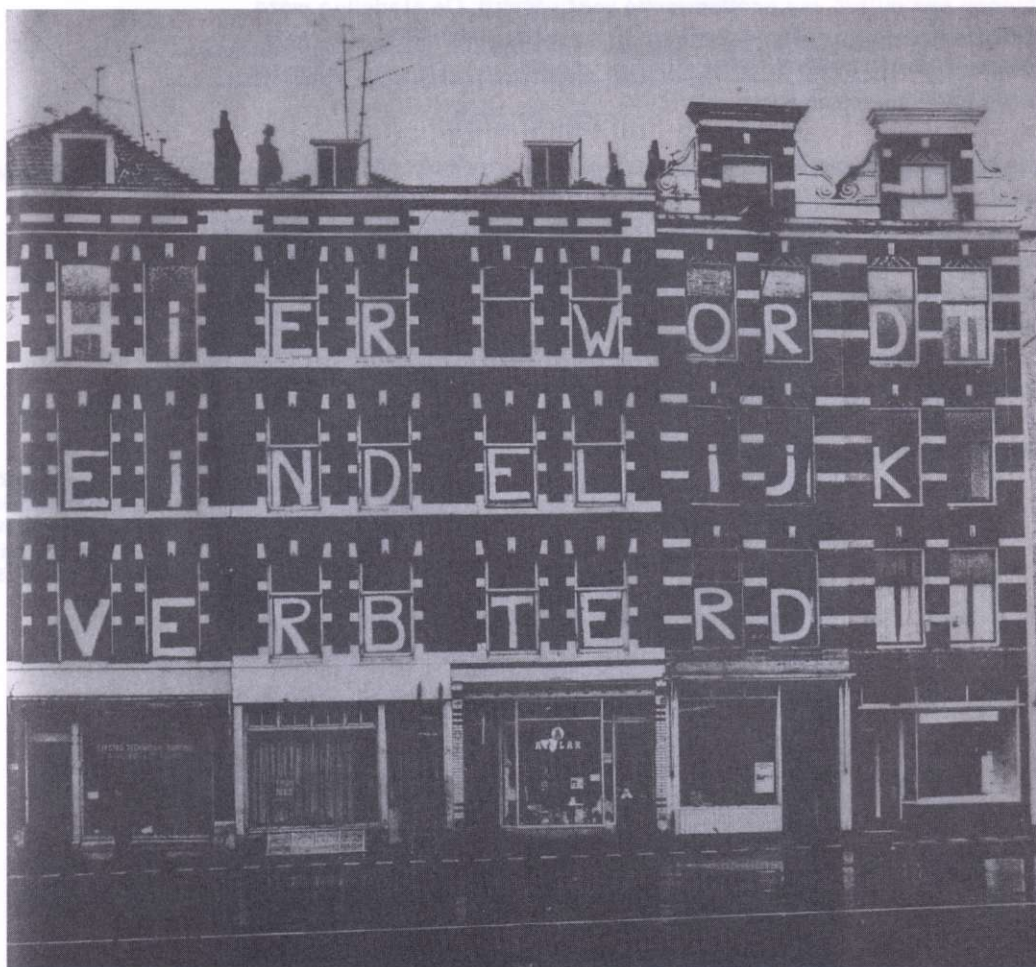
4

Grondslagen voor de Zuid-Oostelijke stadsuitbreiding, Dienst der Publieke Werken, Afdeling Stadsontwikkeling, Amsterdam, 1965, p. 5.



Notatie begrippenkader massawoningbouw door N. Habraken, 1966

Renovatie Noordereiland Rotterdam, 1977



Op de resultaten van de grootschalige moderne stadsplanning is al tijdens de planningsfasen in het begin van de jaren zestig veel kritiek geuit. De aanklacht was vooral gericht tegen de gevolgen van het dogmatisch en doelgericht denken over de produktie van de stad. Door op de bestaande stad 'sectie te plegen' werd haar karakteristieke stedelijkheid ontleed in afzonderlijke aspecten en daarmee juist vernietigd. De onvoorspelbare wisselwerkingen tussen verschillende aspecten van het stedelijk leven werden uitgesloten. De moderne stad werd dood verklaard.

Een nieuwe golf van utopische stadsmodellen kwam tot stand. Vreemd genoeg werd hierin soms een nog sterkere aanspraak op een alles-beheersend planningsapparaat gedaan. Constant Nieuwenhuis ontwikkelde in 1962 met Nieuw-Babylon een stedelijk groeimodel, waarin de stedeling in een stelsel van open vloervelden op verschillende niveaus absolute vrijheid in gebruik en sociale groepsvorming zou hebben. De Florentijnse groep Superstudio dreef de permanente en onontkoombare conditie van het moderne bestaan op de spits en monumentaliseerde de onstuitbare rationaliteit van planningsprocessen en hun produkten. Dichter bij de realiteit van het dagelijks leven stond het werk van leden van Team X en later dat van Habraken in de SAR. Het idee van de 'habitat' dat hierin centraal stond, was al in 1952 in de voorbereiding op het negende CIAM-congres een belangrijk thema.

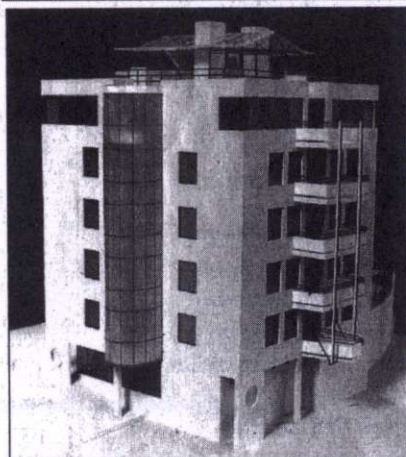
In het algemeen werden de taken die de overheid uitoefende ten aanzien van het maatschappelijk verkeer gezien als inbreuk op het private leven van het individu. De vertrouwensbasis voor politiek en planning ging daarmee grotendeels verloren. De anonieme gebruiker dwong invloed af in het proces van stadsplanning en -ontwerp. De karakteristieke 'stedelijkheid' van de bestaande historische stad werd opnieuw als uitgangspunt gesteld in de stadsvernieuwingsoperaties van de jaren zeventig. De stadsbewoner kreeg een stem: inspraak.

Het is voor architecten blijkbaar moeilijk om zich voor te stellen dat bouwwerken kunnen ontstaan zonder hun optreden. Nog moeilijker is het om te begrijpen dat door de eeuwen heen miljoenen zich gehuisvest hebben zonder tussenkomst van architecten, en dat de resultaten getuigen van een naar tijd en plaats optimaal bereikbare harmonie tussen mens en materiële omgeving. Is men eenmaal over deze schok heen, dan wordt de situatie duidelijk. Huisvesting is een sociaal proces en een technisch-organisatorische in de tweede plaats. De architect, opgevoed in de gedachte dat hij moet bepalen hoe alles eruit moet zien, gepreoccupeerd met de gedachte aan het zelfstandige bouwwerk-als-werkstuk, heeft de illusie gehad dat huisvesting een kwestie van ontwerpen was. Nu niet een ontwerpen van een bouwwerk, maar van heel veel, en nog steeds wordt gewerkt onder deze dwanggedachte. Het resultaat is op zijn best architectuur. Nimmer huisvesting in de oorspronkelijke zin. (...) Een woning is geen ding dat je ontwerpen kan. Een woning is een daad.⁵

5

N. Habraken, *Aap, noot, mies, huis*, Amsterdam, 1970, p. 12. Oorspronkelijk in *Forum*, 1966, nr. 1.

Onroerend Goed



10 LUXE APPARTEMENTEN (ca 145 m²) IN HAARLEM ZUID

De appartementen worden vormgegeven in twee torentjes met ieder 5 appartementen. Per woonlaag is één appartement gesitueerd. De torentjes liggen gedeeltelijk in een waterpartij en heeft voor elk appartement een aparte garage en een ruime berging op de begane grond.

Een zeer royale entreehal, een lift en een videofoon zijn uiteraard aanwezig.

Indeling: ruime entree met garderobenis, videofoon, toilet, riante living/eetkamer van ca. 60 m² met balkon zuid, luxe half-ronde keuken met bijkeuken, slaapkamer van ca. 24 m² met schitterende halfronde badkamer met bad, douche, toilet en dubbel wastafelmeubel, tweede

badkamer met douche en wastafel, logeerkamer en studeerkamer.

INFO WEEKEND

Zaterdag 11 en zondag 12 december van 11.00 - 16.00 uur,
Zwimmerslaan 5, Haarlem, telefoon 023 - 40 33 22.
Het informatiecentrum op de bouwlocatie heeft alle informatie beschikbaar in de vorm van brochures alsmede maquettes van het totale plan en iedere woning afzonderlijk.

* Villapark Oosterspaarn wordt een woonomgeving met allure.

De opzet van het park is zeer ruim met veel groen- en waterpartijen.

Dit prestigieuze park omvat 100 woningen en appartementen in 10 types.

Koopsummen variërend van Fl. 450.000,- tot Fl. 850.000,- v.o.n.

Int. Jansen & Rutte Makelaars / Taxateurs o.g. Associé Van Seters Makelaardij o.g.
Van Eedenstraat 9, 2012 EL Haarlem, telefoon 023 - 31 95 40.

Te koop:

Kasteelhoeve 17e-eeuws

België - Antwerpen

Belangrijk domein.

Gunstig gelegen.

Hogere prijsklasse.

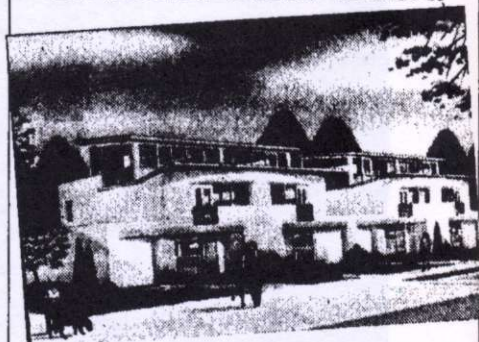
Schrijven ond. nr. 88375 bur. v.d. blad.

SCHWEIZ

Eigentumswohnungen zu verkaufen in bekannten Sommer- und Wintersportorten. Gute Kapitalanlage. Sind Sie interessiert, so schreiben Sie uns Ihren bevorzugten Ort, sowie die Anzahl der Zimmer. K. Zumstein AG, Immobilien, Postfach 692, CH-8026 Zürich, Fax Nr. 09 41/1740 92 06

TE KOOP IN VOORSCHOTEN

4 GESCHAKELDE VILLA'S: TWEE- ONDER-ÉÉN-DAK.



Opmerkelijke, moderne villa's met een optimum aan wooncomfort.

Enkele kenmerken: inpandige garage, woonkamer ca. 45 m², gesloten keuken met eethoek, bijkeuken, drie slaapkamers en twee badkamers op de eerste verdieping alwaar ook separate wasruimte en op zolder een kamer van ca. 21 m² die uitkomt op een dakterras van ca. 18 m².

Koopsummen vanaf f 630.950,- v.o.n.
Vraag de brochure aan bij:



Bax & Spendel

MAKELAARS - TAXATEURS ONROEREND GOED

AMBRACHTSPAD 24 - 2251 CP VOORSCHOTEN
TELEFOON (071) 618975/617134.

EEN PROJECT VAN:



bam vastgoed ontwikkeling

De bestuurlijke decentralisatie van de jaren tachtig bezorgde het planningsproces een mateloze hoeveelheid bureaucratische ballast. Erger nog: de bestuurlijke kaders waarin regionale planning mogelijk was, zijn steeds meer weggevallen. De beheersbaarheid van de stedelijke ontwikkeling kwam daarmee direct in het geding. Als de stedelijke politiek niet langer de bepalende factor is in de ontwikkeling van de stad, nemen andere maatschappelijke krachten deze positie over. Stadsontwikkeling, als democratisch en politiek proces, verschoof langzaam naar projectontwikkeling; een op exploitatie gericht proces. In dit politieke vacuüm gelden vooral de wetten van het kortetermijnbelang en de geldingsdrang van de plaatselijke politieke organen. De ontwikkeling van de stad werd vooral bepaald door een alchemie van het inzicht van de plaatselijke wethouder met het selectief belang van projectontwikkelaars. 'Elk dorp zijn eigen periferie' stelt Koolhaas als motto vast als hij de balans opmaakt van de stedenbouwkundige ontwikkelingen in Nederland van de jaren tachtig.⁶

In deze context was de rol van een expliciete idee van de stad volledig uitgespeeld. Volkshuisvesting en massawoningbouw werden steeds meer een produkt van marktmechanismen, waarin vraag en aanbod de prijs bepalen. Een sociaal bepaalde wens tot onderscheid van het algemene bepaalde de vraag naar een commercieel lucratieve, 'exclusieve' architectuur. De stadsbewoner werd een consument.

Dit nieuwe, onder architectuur (van architect x) te bouwen project, straalt luxe, comfort en allure uit. De indelingsflexibiliteit, de kleurstelling, de schitterende bouwmaterialen dragen met recht hun steentje bij. Dit project bestaat uit 34 geschakelde herenhuizen met garage. Elke woning biedt optimale mogelijkheden om woonwensen in vervulling te zien gaan in een perfecte setting van rust en ruimte. De woningen zijn zo ontworpen dat uw eigen wijze van wonen optimaal inpasbaar is. Verkoopprijzen v.a. f 395.000,- v.o.n.⁷

6

Zie Rem Koolhaas, *New urban frontiers*, Los Angeles – Alexanderpolder – New York, toelichting op de inzending voor AIR Alexander, Rotterdam, 1993.

7

Exemplarische advertentietekst voor koopwoningen. Deze verscheen in *De Volkskrant* van zaterdag 23 oktober 1993.

Nieuwe vraagstukken dienen zich momenteel aan. Zij vormen de actuele context voor een hedendaags idee van de stad, stedelijke massa en seriematige woningbouw.

Het tijdperk van de grote stadsuitbreidingen heeft plaats gemaakt voor dat van het beheer van de stad. Na de stadsvernieuwing van de negentiende-eeuwse stadsuitleg komt nu steeds sterker de onvermijdelijke vervanging van de naoorlogse woningvoorraad aan de orde. Technische kwaliteit, maar ook gewijzigde eisen aan de woning en stedelijke voorzieningen maken het ingrijpen in de naoorlogse stadsuitbreidingen noodzakelijk.

De algemene, negatieve interpretatie van deze woongebieden staat vaak haaks op de waardering die inwoners van deze stadsdelen voor hun eigen woonomgeving hebben. De architectonische identiteit van de moderne stadsuitbreidingen zal daarom positief bepaald moeten worden. Dit kan in geen enkel opzicht (morfologisch, programmatisch, noch semantisch) gebeuren vanuit een vergelijkend warenonderzoek met de karakteristiek van de historische stadskernen en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen.

Hoe kunnen wij een interpretatie van de impliciete idee van de stad van de moderne stadswijken combineren met een aanpassing van hun architectonische vorm?

De sociale en culturele heterogeniteit van onze samenleving neemt steeds sneller toe. De dynamiek van dit proces is groot en de culturele patronen tekenen zich in steeds wisselende vormen af. Maar er is ook een steeds sterkere dreiging van segregatie in onze samenleving. Gettovorming is in de Randstad een stedelijke realiteit. Door de aanwezige verschillen in leefwijzen worden de bevolkingsgroepen in bepaalde stedelijke territoria vanzelf homogener. Openbaarheid en de ruimte waarin dit vorm krijgt, verschuiven daarmee steeds meer van de fysieke stedelijke ruimte naar gecontroleerde, eenzijdige vormen van massacommunicatie. Dit verandert onze stedelijke cultuur en stelt er nieuwe eisen aan. Tegelijkertijd wordt op andere plaatsen de fysieke ruimte van de stad door uiteenlopende bevolkingsgroepen op verschillende wijzen gebruikt. Het idee van de stedelijke 'jungle' staat tegenover het idee van de stad als 'mozaïek' van homogene elementen, of als indifferent technologisch netwerk.

Hoe staat een ontworpen structuur van de stad in relatie tot de sociale configuraties van de samenleving? Welke visie op onze stedelijke samenleving wordt in de stedelijke politiek aangehangen en welke stedelijke structuren sluiten hierop aan?

In de *Vierde Nota Ruimtelijke Ordening* wordt euforisch een woningbouwopgave geformuleerd van één miljoen nieuwe woningen in de Randstad voor de komende decennia; een opgave die vergelijkbaar is met die van de Wederopbouw. De centrale overheid heeft zich langzaam aan teruggetrokken uit het proces van de volkshuisvesting. In de idee van de zorgzame samenleving zorgt niet langer de staat voor de burgers, maar zorgen zij voor zichzelf en als het meezit nog een beetje voor elkaar. De 'opgave van een miljoen' betreft dus een eenzijdig marktgerichte opgave voor rendabele bouwprojecten; een

opgave voor een immense zee aan vrije-sector-huisjes. Het standaardtype heeft zich in het laatste decennium duidelijk uitgekristalliseerd tot een kant-en-klaar, reproduceerbaar model. Het nieuwe bouwbesluit en de eisen van de nieuwe modelbouwverordening zullen de seriematige woningbouw nog verder vastleggen in hun architectonische karakteristiek. De standaardwoning wordt daarmee opnieuw ingeschaald op een onontkoombaar niveau van bouwen voor een hedendaags 'Existenz-minimum'.

De samenwerking tussen overheidslichamen en private partijen blijft beperkt tot grootschalige projecten.⁸ De seriematige ontwikkeling van de woningbouw is voorbehouden aan projectontwikkelaars. De haalbaarheid van een specifiek project wordt herleid tot de bepaling van de marktwaarde van de woningen en het daaraan gekoppeld financieel risico bij ontwikkeling. Met de huidige vraag naar woningen in de Randstad en een vastgelegd politiek beleid is het risico verwaarloosbaar. De VINEX-locaties wachten geduldig op ontwikkeling.

Op welke wijze kan of moet gereageerd worden op de nivellerende werking van de opnieuw gecentraliseerde regelgeving? Welke mogelijkheden liggen besloten in nieuwe vormen van PPS ten aanzien van de massawoningbouw? Hoe kan de cultuur van een financieel-economisch rendement samengaan met de noodzaak tot een langdurig sociaal-economisch rendement?

Op dit moment zijn slechts het wegvallen van een breed maatschappelijk draagvlak voor overheidsoptreden en een afnemend geloof in een idealer samenleving te constateren. In de toenemende aandacht voor de stedelijke omgeving krijgt vooral de architectonische verschijningsvorm aandacht. De belangrijke stedelijke transformaties van de nabije toekomst zullen echter gestuurd moeten worden vanuit een waardevollere onderbouwing dan de enkelvoudige logica van een nieuwe esthetische normstelling of een privaat financieel gewin. De actuele stedelijke vraagstukken zijn complex en de processen van stedelijke verandering steeds minder beheersbaar. Realistisch denken is van fundamenteel belang, zowel in interpretatie van de context als in de ontwikkeling van nieuwe planconcepten.

Welke rol kunnen ontwerpers, planners en bestuurders, voor wie het denken over stad en samenleving bepalend moet zijn in de processen van stadsontwikkeling, nog in deze processen spelen? Voor zinvolle reacties op de nieuwe condities is een genuanceerd denkraam noodzakelijk. Alleen door een brede oriëntatie op de achtergronden en de context van de actuele problemen kunnen we concepten ontwikkelen, die aan de flux van de tijdgeest ontsnappen en op de lange duur werkelijk van waarde zijn voor de stedelijke samenleving.

8

Zie Jaap van Rijs, 'IJ-oever Amsterdam', in: Stefan Gall en Roy Bijhouwer (red.), *Stedebouw in beweging*, Rotterdam, 1993, p. 119.